

De grote stilte

HERDENKING VAN DE SHOAH IN OEKRAÏNE

Olexander Voytenko is leraar geschiedenis op een gymnasium in Gadiach, Oekraïne. Toen wij hem in Kiev spraken, vertelde hij dat hij tot acht jaar geleden hoegenaamd niets wist van de jodenvervolgingen die in zijn land tussen 1941 en 1943 hadden plaatsgevonden. Dit ondanks het bestaan van talloze monumenten waarbij 'slachtoffers van de nazi's' werden herdacht.

Niemand wist echter wie deze slachtoffers waren. Over 'joden' werd in Oekraïne in officiële herdenkingen met geen woord gerept. Zelfs over de 'Holodomor', de door de Sovjet-Unie geïmproviseerde hongersnood tussen 1931 en 1933 in Oekraïne, werd tot enkele jaren geleden in officiële uitingen nauwelijks gesproken of geschreven. Eind 2006 pas kwam de Holodomor op de politieke agenda te staan en werd deze gebeurtenis officieel aangemerkt als 'genocide', overigens zeer tegen de zin van de Russische regering.

Jodenvervolging in Oekraïne

Oekraïne – en andere Sovjetrepublieken – waren het toneel van massale jodenvervolgingen, nog voordat de nazi's waren gestart met de *Endlösung* in de vernietigingskampen. Op zondag 22 juni 1941 trokken zo'n drie miljoen Duitse troepen de Sovjet-Unie binnen. In november 1941 was het merendeel van het Oekraïense grondgebied veroverd. De *Einsatzgruppen*, die in het kielzog van de Wehrmacht-soldaten de bezette gebieden binnentrokken, waren speciaal belast met de executie van 'ongewenste elementen'. In de eerste maanden van de bezetting, tussen 22 juni 1941 en december 1941, vermoordden deze SS'ers in Oost-Europa naar schatting 300.000 mensen (Joden, Sinti, Roma en partizanen). In totaal zijn tijdens de nazi-bezetting van Oekraïne (het *Reichskommissariat Ukraine* zou bestaan tot maart 1944) ongeveer een miljoen burgers omgekomen. Volgens Sovjettellingen leefden in 1939 1.533.000 Joden in de

Oekraïense SSR (5% van de bevolking). Nu wonen nog zo'n negentigduizend Joden in Oekraïne.¹

Babi Yar

In grote delen van Oekraïne werden de Duitse soldaten enthousiast verwelkomd. Veel boeren zagen hen als bevrijders: ze zouden het land verlossen van de communisten, "die alles hadden afgenomen en ons hadden laten verhongeren".² De Sovjettactiek van de 'verschroeide aarde', de vernietiging en plundering van waardevolle goederen en machines, en de liquidaties van 'onbetrouwbare elementen' (vermeende Duitse spionnen) door de NKVD zorgde voor een nog grotere verwijdering tussen de communistische partijfunctionarissen en de lokale bevolking.

► Karel Berkhoff, *Harvest of despair. Life and death in Ukraine under Nazi Rule* (Cambridge 2004), 10-16.

► Berkhoff, 20.

Rémi Hartel en Marc van Berkel zijn docent aan ILS/GS van Hogeschool Arnhem Nijmegen. In maart 2009 bezochten zij de Oekraïne voor het uitwisselingsproject *Lessons from the Holocaust*.

Op vrijdag 19 september 1941 reden Duitse troepen Kiev binnen. In de stad vonden nauwelijks gevechtshandelingen plaats. De NKVD (volkscommissariaat voor interne zaken) had echter in de voornaamste gebouwen een reeks van mijnen aangebracht, die vanaf 24 september in onregelmatige intervallen tot ontploffing werden gebracht. Hoewel ook joodse inwoners van Kiev tot de slachtoffers behoorden, gingen al snel geruchten rond dat 'de joden' verantwoordelijk waren voor deze terreurdaden.³

Op 28 september verschenen er aanplakbiljetten in Kiev. Alle joden dienden zich de daaropvolgende dag te melden in de buurt van een begraafplaats in het westen van de stad, met medeneming van documenten, kleding en waardevolle bezittingen. Bij ontduiking van het bevel volgde de doodstraf. De SS en Oekraïense milities verspreidden het gerucht dat de joden in werkkampen zouden worden ondergebracht. In werkelijkheid werden ze allemaal vermoord. Aan het einde van de weg bij het verzamelpunt, bevond zich de kloof Babi Yar. Daar werden op 29 en 30 september 1941 33.771 joden gefusilleerd door functionarissen van de SS, Deutsche Polizei en het Zesde Legerkorps. In andere steden vonden vergelijkbare moordpartijen plaats: in Djenpropetrovsk werden in oktober 1941 naar schatting tienduizend joden gedood.

De grote groep joden die gehoor had gegeven aan de oproep in Kiev, bestond voornamelijk uit vrouwen, kinderen en ouderen. Veel jonge joodse mannen hadden de stad al, samen met het terugtrekkende Rode Leger, verlaten. De commandant van *Einsatzgruppe C*, Paul Blobel, verklaarde tijdens zijn eigen rechtszitting in 1951 hoe de executies hadden plaatsgevonden. Vanaf de overzijde van het ravijn vuurde een dertigtal soldaten gedurende een uur op de continue stroom ontklede mensen. Na een uur werd het executiecommando vervangen door nieuwe eenheden. Het moorden ging door tot de duisternis inviel. De overgebleven joden werden in barakken opgesloten waar ze, in afwachting van hun executies de volgende dag, de nacht doorbrachten. Op 30 september werd het ravijn met dynamiet opgeblazen.⁴

Babi Yar werd de maanden daarna het toneel van voortdurende executies. Joden van buiten Kiev werden naar het ravijn gevoerd om er te worden terechtgesteld. Ook Roma, Sinti en gevangen genomen Sovjetsoldaten werden er geëxecuteerd. Volgens schattingen uit de Sovjet-Unie bevonden zich aan het einde van de oorlog ongeveer honderdduizend lichamen in de kloof van Babi Yar.

Wat is herdenken?

Veel inwoners van Kiev waren in september 1941 ooggetuigen van de dodenmars op weg naar Babi Yar. Niet-joodse familieleden werden bij het controlepunt teruggestuurd. Enkele getuigenverklaringen geven een dramatisch beeld van de verschrikkingen in die septemberdagen. Wij spraken in Kiev met Zhanna Kovba, auteur van veel boeken over de Oekraïense Shoah. Zij werkt vanaf 1997 mee aan de Spielberg Foundation. Ze interviewde overlevenden en nabestaanden. In 1955 mocht ze met haar moeder naar Babi Yar. "Hier liggen jouw tantes, grootmoeder en overgrootmoeder begraven", vertelde deze haar dochter. Ze mocht er met niemand over praten. Dat was kenmerkend, zo vertelt Kovba, voor de situatie in de Sovjet-Unie. De herdenkingen van Babi Yar en andere misdaden tegen de joden, werden gepresenteerd als misdaden tegen Sovjetburgers. "Over joden werd niet gesproken".⁵ Hoe werd dan wel herdacht? Allereerst moeten we stellen dat volgens wetenschappers herdenken een collectieve bezigheid is. Jay Winter spreekt over 'het vergaren van stukjes en beetjes van het verleden en die in het openbaar samenvoegen'.⁶ Het publiek is in dit geval de groep die tegelijk 'het herdenken' produceert, er uiting aan geeft en ook consumeert. Het geheel lijkt groter dan de som der delen. Bij herdenken worden vaak de begrippen 'collectief geheugen' of 'collectieve herinnering' gebruikt. Daarmee bedoelen we iets dergelijks als 'de kennis die een samenleving heeft van het verleden'. Maar bestaat het collectieve geheugen wel? In het wetenschappelijke discours over herdenken kun je duidelijk twee kampen onderscheiden. De *cognitivisten* stellen dat er geen collectief geheugen kan zijn omdat herinneringen uiterst persoonlijk zijn en daarmee ondeelbaar. Aan de andere kant van het spectrum staan sociologen die vinden dat herinneringen sociale constructies zijn. Er kan in deze visie geen sprake zijn van zuivere individuele herinneringen. Hieruit volgt dan dat de persoonlijke herinnering onderdeel is van 'het collectieve geheugen'.

Een lokatie met 15 massagraven. Foto Guillaume Ribot

Berkhoff, 33.

William R. Ferneses, *The Babi Yar massacre: seeking understanding using a multimedia approach*, in: Samuel Totten, *Teaching Holocaust Literature* (New York 2000), 163.

Zanna Kovba, Kiev, 17 maart 2009.

J. Winters, 'Setting the framework' in: Winters, J. en Sivan, E., *War and Remembrance in the twentieth Century* (Cambridge 1999) 6.

Herdenking in de Sovjet-Unie

In de Sovjet-Unie bepaalde de elite – de Partij of de *Komsomol* – de context en het 'gewicht' van de herinneringen, en daarmee ook van het herdenken. Socioloog Perry stelt dat de sociale context vooral bepaalt hoe er gedacht wordt en in mindere mate wat er gedacht wordt.⁷ Ook als we dit laatste aannemen, mogen we veronderstellen dat communistische normen en waarden over de individuele herinneringen 'gegoten' zullen zijn. Het collectieve geheugen kreeg zo een ideologische laag.

In de Sovjet-Unie volgde de ene ramp op de andere. De Eerste Wereldoorlog, de burgeroorlog na de Oktoberrevolutie, de hongersnoden in de jaren twintig, de 'dekolakkisering' en collectivisatie, weer hongersnoden, de

paranoia. Er ontstond zelfcensurerende als overlevingsstrategie.⁹ Niet dat herdenken van slachtoffers uit het verleden verboden was, er werd eenvoudigweg niet over gesproken. Als een familielid was bestempeld als 'vijand van de staat' was herdenken uiteraard niet verstandig. Op deze manier verdwenen langzaam tastbare herinneringen.¹⁰ Deze mentaliteit verdween niet zomaar met de val van het communisme. Sterker nog: daarna wilde men juist vooruit kijken. Er was een grote behoefte aan 'mentale wederopbouw', zeker in Oekraïne. Men keek hoopvol naar de toekomst: het was de tijd niet voor terugkijken naar lastige problemen van vroeger. Herdenkingen waren altijd onderdeel geweest van de staat en niet van het volk. Dus herdenken was geen vanzelfsprekendheid bij de zich ontwikkelende *civil society* in de voormalige Sovjet-Unie.

"In het post-Sovjet-tijdperk is de Shoah nog steeds een gevaarlijk thema in Oekraïne, ook in het onderwijs"

▷ J. Perry, *Wij herdenken dus wij bestaan* (Nijmegen 1999) 24.

▷ C. Merridale, 'War and remembrance in Soviet Russia' in: J. Winters en E., Sivan, E., *War and Remembrance in the twentieth Century* (Cambridge 1999) 62 – 64.

▷ O. Figes, *The Whisperers. Private Life in Stalin's Russia* (London 2007) Hoofdstuk 4. ('The great fear') C. Merridale, *Night of Stone* (London 2000) Hoofdstuk 6. ('The great silence')

▷ C. Merridale, 'War and remembrance in Soviet Russia' in: J. Winters en E., Sivan, E., *War and Remembrance in the twentieth Century* (Cambridge 1999) 74

▷ Idem 63.

zuiveringen eind jaren dertig, de Tweede Wereldoorlog, en de opkomende zuiveringen tot aan de dood van Stalin. Al met al kostten deze 'rampen' aan ongeveer zestig miljoen mensen het leven.⁸ Hierdoor ligt er steeds een sterkere nadruk op de latere herinneringen en worden de vroegere herinneringen minder sterk of worden deze geïnterpreteerd in het kader van de nieuwere. In Oekraïne komt hier nog de Shoah bij.

Daarnaast zagen we dat de elite een zware stempel drukt op de gezamenlijke herinnering (collectieve geheugen). De Sovjet-Unie heeft erg veel werk gemaakt van de verering van de helden van de 'Grote Vaderlandse Oorlog'. Daarbij lag de nadruk op herdenking van militaire successen. Deze herinneringen werden uitvergroot en zorgden voor een vertroebeling van oudere herinneringen. De behoefte om die pijnlijke gebeurtenissen te herdenken wordt dan minder. Ook het feit dat de *civil society* in de Sovjet-Unie vrijwel volledig ontbrak zorgde voor stilte: behoefte aan herdenking van onderaf kwam niet voor. Een belangrijke factor hierin was ook dat de Russisch Orthodoxe Kerk nauwelijks functioneerde in dit verband. Zij kon niet zorgen voor vaste rituelen en plaatsen voor herdenking van nabestaanden en vermisten.

Een andere oorzaak voor het ontbreken van een herdenkingscultuur in Oekraïne ligt besloten in de historische ontwikkeling van het bolsjewisme. Door de dekolakkisering en de zuiveringen en de alsmat groeiende rol van de verschillende geheime diensten, raakte het land in een permanente staat van wantrouwen en

Slachtoffers en nabestaanden van slachtoffers hebben de behoefte om te herinneren, schuldigen daarentegen niet. Zij willen vergeten. Denk aan de vele duizenden die in de leegstaande huizen zijn getrokken nadat de joden werden weggevoerd.¹¹ Zij zullen niet graag herinnerd willen worden aan deze periode.

De belangrijkste en meest voor de hand liggende reden voor de stilte rondom de Shoah en Holodomor lag in het feit dat de staat deze beide rampen ontkende. De Sovjetautoriteiten zorgden actief voor de onderdrukking van herinneringen. Plaatsen waar massagraven lagen werden bijvoorbeeld opnieuw bebouwd of men plantte er bossen. De berichtgeving tijdens de hongersnood werd sterk aan banden gelegd en het werd zelfs verboden om het woord hongersnood te gebruiken. Opvallend is dat er geen protest kwam tegen deze vorm van censuur. Er was geen oppositie.

Meer aandacht

Na Stalins dood in 1953 kwam er meer aandacht voor de jodenvervolgingen en antisemitisme in de Sovjet-Unie. In 1961 verscheen het gedicht 'Babi Yar', van Jevgeny Jevtushenko. De componist Shostakovitsj gebruikte de tekst ervan voor zijn dertiende symfonie. In een groot deel van de westerse wereld betekende het Eichmannproces (1961-1962) een kritiek moment in de ontwikkeling van een collectief geheugen ten aanzien van de Shoah. De herinnering aan de vervolgingen werd hierna een fundamenteel onderdeel van de joodse identiteit (en daarmee van de staat Israël). Bovendien

werd de herdenking van de historische gebeurtenissen nu definitief gekoppeld aan educatieve doeleinden.¹² Door de toenemende welvaart, processen van emancipatie en democratisering van de maatschappij vanaf de jaren vijftig, vond er een 'algemene doorbraak van oorlogsherinneringen en oorlogsgeschiedschrijving naar een breder publiek plaats'. Het resultaat is een ongeëvenaarde stroom van publicaties over de oorlogservaringen van talloze slachtoffers, daders en omstanders.¹³

Hoe anders is dit in het huidige Oekraïne. Alle archieven over de Shoah zijn inmiddels geopend. Er dient echter nog veel onderzoek te worden gedaan: tot nu toe zijn in Oekraïne slechts vijf proefschriften verschenen over de jodenvervolgingen. Veel documenten moeten nog worden onderzocht, bijvoorbeeld de verslagen van officiële onderzoeken naar de jodenvervolgingen uit de Sovjetperiode. Het probleem daarbij is dat veel onderzoeksverslagen politiek-ideologisch gekleurd zijn. Vaak zijn de conclusies met antisemitische tendensen verbonden: "toen onze stad werd bevrijd van de joden, klaarde de lucht"¹⁴. Ook in het onderwijs wordt nog relatief weinig aandacht besteed aan het thema. Het - moderne - gymnasium in Kiev dat wij in maart 2009 bezochten, besteedt in het curriculum één lesuur aan de jodenvervolgingen in Oekraïne. In de Oekraïense variant van de kenmerkende aspecten moet aan de Shoah vijftien minuten worden besteed in de tiende klas, en vijftien minuten in de elfde klas. Wel werden vanaf 1998 docenten in

In het moderne onderwijs staat kennisoverdracht niet langer centraal. De vanzelfsprekende autoriteit van docenten heeft plaats gemaakt voor een 'pedagogisch proces', waarbij de persoonlijkheden van docent en student een belangrijke rol spelen. Het onderwijzen

"Toen onze stad werd bevrijd van de joden, klaarde de lucht"

het voortgezet onderwijs door de overheid naar een verplichte nascholingscursus over de Shoah gestuurd. Meer dan duizend jonge Oekraïense docenten zijn opgeleid met ondersteuning van de Anne Frank Stichting en het Nederlandse ministerie van Onderwijs. Antisemitisme en intolerantie zijn – volgens geschiedenisdocent Voytenko – begrippen die pas recentelijk in de openbaarheid worden bestudeerd en besproken.¹⁵ Het politieke klimaat in Oekraïne lijkt echter niet gunstig: 34 procent van de kiezers stemde op de antisemitische en xenofobe Nationale Partij. Er bestaat geen museum over Babi Yar of de Shoah in Oekraïne.

Gevaarlijk thema

Herdenking van de Shoah speelt in Oekraïne nog nauwelijks een rol van betekenis in het openbare leven. In het post-Sovjet-tijdperk is de Shoah nog steeds een gevaarlijk thema in Oekraïne, ook in het onderwijs.

van een thema als de Shoah betekent het aanleren van waarden, van verantwoordelijkheden en van *civic awareness*. Om het met de woorden van Vaclav Havel te zeggen: "de mate waarin de Shoah wordt onderwezen is maatgevend voor het democratische gehalte van een samenleving". De jonge generatie Oekraïense docenten heeft in dit verband veel behoefte aan dialoog met westerse collega's. In de bundel *Herdenken op School; ruimte geven voor eigen beleving*, staat een bijdrage van professor James Kennedy, waarin hij een pleidooi houdt om herdenkingen te verdiepen door gebeurtenissen – als de Shoah – te denationaliseren: "De studie van de Tweede Wereldoorlog als een *global set of events* is een bijzonder belangrijke manier om een lokale herdenkingscultuur te verrijken".¹⁶ Wat ons betreft kan ook het Nederlandse onderwijs gebaat zijn bij een fundamentele discussie over deze ontwikkelingen.

△
Lena Volkova (1929), ooggetuige van massamoorden van Oekraïense joden. Foto Guillaume Ribot

△
Annette Wieworcka, *From survivor to witness: voices from the Shoah*, in: *War and remembrance in the twentieth century* (Winter, J. en Sivan, E. (ed) (Cambridge University Press 1999), 133-134

△
Hermann von der Dunk, *Wanneer wordt het verleden verleden?* (Amsterdam 2003), 4

△
Citaat uit een Sovjet-onderzoeksverslag, aldus Zhanna Kovba, *historica te Kiev*, 17 maart 2009

△
Olexander Voytenko, *Kiev*, 17 maart 2009

△
Marko Otten (red.), *Herdenken op School; ruimte geven voor eigen beleving*